

XORAZM IJODKORLARI ASARLARIDA ILM-MA'RIFAT TALQINI (AVAZ O'TAR LIRIKASI MISOLIDA)

Yodgorjon Zokirjanov
NamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitida ro'y bergan adabiy o'zgarish va yangilanishlar Avaz O'tar she'rlari misolida tahlilga tortildi. Ijodkorning ma'rifiy qarashlari uning lirik merosi misolida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: poetik obraz yangilanishi, millat, milliyat masalasi, ilm, maorif, ma'rifat, jaholat.

Umuman, biz jadidchilik harakati va ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, Bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz! Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi.

Shavkat Mirziyoyev

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda vujudga kelgan siyosiy vaziyat natijasida Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi kabi Xiva xonligi ham Chorrosiyasi vassaliga aylandi. Buning oqibatida xonlik tashqi siyosatda hech qanday nufuzga ega bo'lmay qoldi. Mamlakatning barcha boyliklari endilikda ruslar tasarrufida bo'lib, ularning ijozatisiz foydalanib bo'lmaydigan darajaga yetdi. Azaldan qiyinchilik va og'ir mehnat bilan kun ko'rayotgan xalq uchun ro'y berayotgan bu voqealiklar yanada ko'proq azob-uqubatlar, ochlik-yetishmovchiliklar keltirib chiqara boshladi. Tabiiyki, xor-u zorlikdagi xalqning ahvolini ko'rayotgan ijodkorlar befarq qarab tura olmasdilar. Natijada adabiyotda ham butun Markaziy Osiyoda ro'y berayotgan voqealarga monand o'zgarishlar, yangilanishlar kuzatila boshlandi. Navoiydan keyin besh asr o'tgan bo'lsa-da hamon o'zgarmay kelayotgan she'riyatga yangi ruh, yangicha mavzu kirib kela boshladi. Tasavvufiy-falsafiy mavzudagi she'rlar o'rnini ijtimoiy-ma'rifiy mavzudagi she'rlar egallay boshladi. Aruz bu davrda ham yetakchi vazn hisoblandi. Devon adabiyotida she'riyat hamon asosiy o'rinda bo'lib, g'azal, ruboiy, tuyuq, tarix, muammo, Muxammas, musaddas, musallam va ayniqsa, masnaviydan keng foydalana boshlandi. Sayohat xotiralarini ifodalovchi

“sayohatnoma” janri maydonga keldi. Komil Xorazmiyning “Toshkent madhi” qasidasi ana shunday janrda mohirona yaratilgan bebaho asardir. Bu davrga kelib tanqidona ruhdagi hajviyot rivojlandi. Realistik tasvirdan keng ko‘lamda foydalanish yo‘lga qo‘yildi.

Xivadagi adabiy harakatlar ma’rifatparvar hukmdor Muhammad Rahimhon soniy atrofida rivoj topdi. Komil Xorazmiy, Ahmadjon Tabibiy, Faqiriy, Devoniy, Chokar, Mutrib, Bayoniy, Avaz o‘tar, kabi ijodkorlar ushbu davr adabiyotini yuksalishiga sababchi bo‘ldilar.

Xorazm adabiy muhitini quyidagi ikki davrga bo‘lib o‘rganilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Birinchi davr [1873-1905- yillar]: Bu davr Xorazmda ma’rifatparvarlik davri bo‘ldi. Bu davrni Komil Xorazmiy o‘zining ma’rifatparvarlik ruhidagi she’rlari bilan boshlab bergan bo‘lsa, Ahmad Tabibiy ma’rifatparvarlik va ijtimoiylik uyg‘unlashuvidagi ruhda yozilgan sher’lari bilan yuksaltirdi.

Ikkinchi davr [1905-1929- yillar]: Xorazmda bu davr “jadidchilik g‘oyalari” davri bo‘lib o‘z navbatida bu davrni ham ikkiga bo‘lib o‘rgansak, foydadan holi bo‘lmaydii. 1) Xonlik jadidchiligi (1905-1920), 2) Sho‘ro jadidchiligi (1920-1929). Xonlik jadidchiligi rivojida Avazning o‘rni beqiyos bo‘lsa, sho‘ro jadidchiligi rivojida Devoniy, Chokar singari shoirlarning xizmatlari katta

Quyida biz Avaz ijodi misolida Xorazm adabiy muhitida sodir bo‘lgan o‘zgarishlar: mavzu ko‘lamining kengayishi va obrazlarning asta-sekinlik bilan yangilanib borganini ko‘rsatib berishga urinib ko‘ramiz.

Xorazm adabiy muhitida o‘ziga xos o‘rniga ega ijodkorlardan biri bu Avaz O‘tardir. O‘tgan asrning 40-50-yillariga kelib Avaz O‘tar hayoti va ijodini o‘rganish uning asarlarini nashr qilish ishlari boshlandi. Boshqa ijodkorlar singari Avaz ijodining asosini ham g‘azal janri tashkil etadi. G‘azallar turli mavzularda yozilgan bo‘lib, ularning har bir baytida shoir badiiyati yangilanaveradi. U xalqni sevgan ijodkorlardan biri bo‘lgan, xususan, keltiradigan satrlarimiz so‘zimizning dalili bo‘ladi:

Fidoyi xalqim o‘lsun tanda jonim,
Bo‘lib qurbon anga ruhi ravonim.
Gar o‘lsam darbadar mazlumlar uchun,
Budur Maqsudi qalbi notavonim.
Umidim yashasin maktab bolasi,
Olar har biri bir she’ru jayoni.
Na yaxshi o‘ylakim ma’qulu manzur,
Avaz, xalqim uchun to‘kilsa qonim.

Yuqoridagi she'rda, bir qarashda uni g'azalga mengzatamiz. Ammo she'rga ozgacharoq nazar tashlaydigan bo'lsak, Avaz asta sekinlik o'zi anglagan, yoki anglamagan holda barmoq vazniga yaqinlashayotganini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Ammo asl masala bu emas, asl masala: Avazning she'riyatga yangi ruh olib kirganida. Ijodkor xalqining yuksalishini, ma'rifat bulog'idan suv ichmog'i uchun xatto jonini fido etishga tayyor ekanini, bu ishda, ya'ni ma'rifatga intiluvda, avvalo bolalarni ilmi qilish zarur ekanini umid bilan ta'kidlaydi. Bunday chaqiruv zamondosh jadidlar: Avloniy, behbudiylar chaqiruvlari bilan hamohang edi.

Xalq uchun, uning yaxshi hayotga erishishi uchun kurashgan har bir ijodkorning baytlari qancha vaqt o'tsa ham, o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Yuqoridagi ijod namunasi ham aynan ana shunday qiymatga ega ekaniga shak-shubhamiz yo'q.

Avaz g'azalning ichki shakliy rang-barangligidan ham keng foydalanib: g'azali musajja (markaziy ruknlari qofiyadosh bo'lgan g'azal), g'azali qit'a (birinchi bayti qofiyasiz bo'lgan g'azal), g'azali husni matla' (matladan keyin baytning har ikkala misrasi matlaga qofiyadosh bo'lgan g'azal), g'azali mulamma (fors-tojik va o'zbek so'zlari asosidagi g'azal), qo'shaloq vaznli, qo'shaloq qofiyali g'azallar yozgan.

Avaz O'tar devonlarida g'azaldan keyin eng ko'p yozilgan she'r turlaridan biri muxammas janridir. XIX asrning ikkinchi yarmida o'zbek adabiyotida, xususan, Xorazmda muxammas janri o'z taraqqiyotining yuqori bosqichiga ko'tarilgan. Muxammas yozish g'azaldan keyin keng tarqalgan janrga aylandi. Odatda, shoirlar ko'pincha ma'lum g'azalda ilgari surgan g'oyalarini chuqurlashtirish, yanada kengaytirish uchun muxammas yozishdan keng foydalanganlar. Bu holatni ko'plab ijodkorlarda ko'rishimiz mumkin. Ikkinchidan, muxammas yozishlik an'anaga aylangan. Bu davrda Xorazmda faqat muxammaslardan tashkil topgan devonlari bilan mashhur bo'lgan shoirlar ham yetisha boshlagan. Avaz devonlarida son jihatidan uchinchi o'rinda turuvchi janr bu – ruboiy janri. Ruboiy janri shoirning ikkinchi qo'lyozma devonida mavjud bo'lib, ularning soni 92 ta. Bu ruboiylar ishqiy, axloqiy, va falsafiy mavzularda yozilgan. Shoir ruboiylarini tahlil qiladigan bo'lsak ular asosan ishqiy mavzuda yozilgan.

Shoir axloqiy mavzudagi ruboiylarida jamiyat hayotidagi muhim masalalardan biri bo'lgan xalqni yomon yo'lga boshlovchi, aldamchi shayx, zohidlarni tanqid qiladi:

Behuda qilib turfa alolo, ey shayx,
Dahr ichra o'zingni qilma rasvo, ey shayx.
Qatl ayla o'zingni sidq shamshiri bila,
Qilg'uncha riyo-yu hiyla barpo, ey shayx¹.

¹Аваз. Сайланма. Т.: F.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1984. – В. 313.

Ma'lumki, Chorrossiyasi tomonidan 1900 - yillardan boshlab, bosib olingan hududlarda aholini ilm- ma'rifatsiz qilishga qaratilgan keng ko'lamli ishlar olib borila boshlandi. Bu ishlarning asosiylari, hudud aholisining ta'lim olishiga yo'l bermaslik, mabodo, ta'lim olishga intilsalar og'ir sharoitli imkoniyatlar evaziga ijozat berish, bosib olingan har bir hudud aholisi foydalanib kelayotgan tilni qadrsizlantirish, bosib olingan hududda azaldan hukm surgan dinni obro'sizlantirish. Ushbu tamoyillarning uchinchi ishga tushirilgach, Markaziy Osiyodagi bilimli din ahllari qattiq tazyiqlar ostiga olinadi, Masjid va madrasalarga mas'ul qilib, chala savod mullalar tayinlana boshlanadi. Buning natijasi o'laroq mamlakatda dini islomga putur yetadi va noto'g'ri, kulguli, xalq manfaatiga zid bo'lgan fatvolar chiqara boshlanadi. Bu voqealarga befarq bo'lmagan Avaz yuqoridagi she'rini yozadi. Bu ijod namunasi tanqidona ruh, keskin ohangda yozilgan bo'lib, o'z navbatida davr she'riyati uchun yangilik edi.

Avaz O'tar devonidagi she'r turlaridan biri murabba'. Uning qo'lyozma devonida o'nga yaqin murabba' bor. Xorazm adabiy muhitida bu she'r turi birinchi Ogahiy ijodida uchraydi. Avaz Ogahiy lirikasining muhim qirralarini o'rgangani kabi undan murabba' yozish sirlarini ham o'rgangan. Murabba' yozish XIX asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyotida ikki yo'l bilan, birinchidan, xalq og'zaki ijodining ta'siri orqali, ikkinchidan, XVI asrdan qardosh adabiyotning, xususan, Muhammad Fuzuliy ijodining ta'siri orqali rivojlangan. Avaz murabbalaridan birida uning biografiyasiga oid ma'lumotlar keltirilib, bu murabba' hayotligi bilan ahamiyatlidir:

Qani manda, ey do'stlar, ixtiyor,
Qani bazm etmakka mahbub yor.
Qani jom sahbo olsam badxumor,
Qani soqiy labshakar guftor¹.

Avaz O'tar she'riyatida qit'a janri alohida o'rin tutadi. Chunki bu janrga shoir ijodiy munosabatda bo'lgan. Avaz qit'a janriga oid har bir she'riga katta g'oyaviy yuk qo'yadi. Qit'a yozish Alisher Navoiydan keyin Avaz O'tar turadi. Bu janrga oid asar odatda mavjud hayotdagi biron voqea yoki hodisa, biron shaxs bilan to'qnashuv munosabati bilan yoziladi. Janrning bu kabi xususiyatlaridan ham Avaz O'tar mohirlik bilan foydalangan. Avaz she'riyati mavzu doirasining kengligi, janrlar tarkibining xilma-xilligi bilan o'ziga xosdir. Unda ishqiy va ijtimoiy-ma'rifiy mavzu ustuvor bo'lib, u g'azaldan tashqari, murabba', muxammas, musaddas, musabba' musamman kabi musammat shakllaridan hamda ruboiy, qit'a, soqiynoma, tarje'band, qasida kabi boshqa janrlardan tarkib topgan va ular an'ana va novatorlik hosilasi sifatida diqqatga sazovordir.

¹Аваз. Сайланма. Т.: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,1984. – В. 240.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

IJTIMOIY – SIYOSIY ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikai Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni/ <https://lex.uz/uz/docs/5841063>

I. Matn va manbalar

1. Avaz O‘tar. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O‘zR FA, 1951.-76 b.
2. Avaz O‘tar. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1956. –320 b.
3. Avaz. Devon. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1976. - 392 b.
4. Avaz. Saylanma. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1984. -368 b.

I. *Ilmiy tadqiqot, monografiya va risolalar*

1. Abdullaev H. Xorazm adiblari. – Urganch: Xorazm, 1998. –70 b.
2. Ayyomiy. O‘t chaqnagan satrlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1983. –184 b.
3. Bobojon Tarroh Azizov – Xodim. Xorazm navozandalari. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1994. – 96 b.
4. Laffasiy. Tazkirai shuaro. – Urganch: Xorazm,1992.–120 b.
5. Mallaev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob. – Toshkent: O‘qituvchi, 1963. – 496 b.
6. Mallaev N., Karimov G‘., Ismatov S. O‘zbek adabiyoti tarixidan. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984. –224 b.